

A piaristák és a magyar művelődés
Kiállítási katalógus

I.

a Piarista Rend alapításának 400.
és a budapesti Piarista Gimnázium alapításának 300. évfordulóján

Budapesti Történeti Múzeum, Vármúzeum
2017. november 15.–2018. február 25.
Budapest, 2017

Tartalomjegyzék

Köszöntő

Labancz Zsolt tartományfőnök 11

Bevezető

Adatlap 14

1. Templom (Kalazanci Szent József, a rendalapító)

A piarista rend és Magyarország első kapcsolatai (1627–1666)
/ Tusor Péter – Koltai András 19

Szép, eleven, újuló kútforrás: 18. századi magyar nyelvű prédikációk
Kalazanci Szent Józsefről / Maczák Ibolya 39

Katalógus 47

2. Iskola (Tanítás és nevelés)

A piarista kapcsolati háló a 18. század második felében
/ Julia Krämer-Riedel 115

A magyarországi piarista iskolák élete / Koltai András 121

Katalógus 137

3. Fizikai szertár (Matematika és fizika)

A piarista rend szerepe a természettudomány oktatásában
Magyarországon a 17–18. században / Koltai András 183

A természettudományos oktatás a budapesti piarista gimnáziumban
/ Görbe László SchP 193

Katalógus 203

4. Természetrizsi szertár (Utazások, földrajz, biológia)	
A magyar piaristák a biológiai tudományok terén / Szabó Gábor István SchP	245
Katalógus	265
5. Történelmi tár (Régészet és történetírás)	
Magyarországi piarista történetírók / Forgó András	295
A magyar piarista rendtörténetírás története / Szekér Barnabás	305
Katalógus	315
6. Sekrestye (Szentségek és csodák)	
Piarista lelkipásztorkodás a barokk korban / Siptár Dániel	373
Szellemek és piaristák: Harmadik típusú találkozások a 17. század végén / Koltai András	387
Katalógus	405
7. Oratórium (Hitoktatás és hittudomány)	
Hitre nevelés a magyarországi piarista iskolákban a 17–18. században / Koltai András	465
Piarista szerzők prédikációi a 18. században / Maczák Ibolya	475
A piaristák és a kegyes társulatok / Siptár Dániel	481
Lénárd Ödön és az egyházi iskolák államosítása (1948) / Gianone András	491
A „piaristák pere” (1952) / Bajnok László	497
Katalógus	507

Templom

(Kalazanci Szent József, a rendalapító)

„Minthogy Isten egyházában a Szentlélek által vezetve minden egyes szerzetes intézmény, mint valódi céljára, a szeretet tökéletességére törekszik a maga sajátos szolgálata által, úgy a mi szerzetünk is teljes igyekezetével ennek megvalósítását tűzi ki célul E szolgálat odaadó gyakorlásától függ a keresztény társadalom megújulása,”

(Kalazanci Szt. József, 1621, in *Constitutiones*, Proem. 1)

A pesti piarista kápolna és sok más piarista templom védőszentje, a piarista rend alapítója, aki az oltárképeken angyalok és iskolásfiúk társaságában látható, Kalazanci Szt. József (1557–1648), egy spanyol pap, aki 1597-ben Rómában ingyenes iskolát

nyitott szegény fiúk számára, és ennek fenntartására létrehozta a Kegyes Iskolák rendjét, a piarista rendet. A tanítók közösségét a pápák 1617-től szerzetesi kongregációként, majd 1621-től szerzetesrendként ismerték el. Hamarosan Rómán kívül, Itáliában és Közép-Európában is alapítottak iskolákat. A sikeres terjeszkedés a római inkvizíció (Szent Officium) durva beavatkozásához vezetett. A hivatal 1643-ban Józsefet elmozdította a rend éléről, és 1646-ban megszüntette a rendet. Ő mégis hitt az intézmény megmaradásában. Nem érthette meg, hogy a Kegyes Iskolákat XV. Gergely pápa 1669-ben ismét szerzetesrenddé nyilvánította. Kalazanci Szent Józsefet a rómaiak már halálakor szentként tisztelték. Az Egyház 1748-ban boldoggá, majd 1767-ben szentté avatta.

A római Piazza Navona. Caspar van Wittel festménye, 1699 (Thyssen-Bornemisza Múzeum, Madrid). A festmény Gommarus Wouters metszete (1693) alapján készült, amely Orosz Zsigmond (1717–1782) piarista gyűjteményében is megtalálható (PMKK).

Koltai András – Tusor Péter

A piarista rend és Magyarország első kapcsolatai (1627–1666)

Az első magyarok, akik a piarista rend tanító munkájával találkoztak, a Rómában tanuló magyar papnövendékek lehettek. Lakóhelyüktől, a Collegium Germanicum et Hungaricumtól, amelynek akkoriban a San Apollinare templom melletti épület adott otthont, csupán néhány száz lépés távolságra, a Piazza Navona tulsó végénél, a San Pantaleo templom mellett működött 1612-től a piaristák iskolája.¹ Amikor a jezsuita vezetésű papnevelő intézet vörös reverendás kispapjai naponta iskolájukba, a Collegium Romanumba igyekeztek vagy szabad idejükben párosával sétáltak,² gyakran láthatták a piaristákat, amint rendezett csoportokban, kettes sorban vezették haza tanítványaikat, amikor befejeződött számukra a napi tanítás.³

Szelepcsényi György találkozása Kalazanci Szent Józseffel

1666. március 18-án Frankovics Pál (a Nativitate B.M.V.) és Hanacius Ferenc (a S. Wenceslao) piaristák, akik mindössze 12 nappal korábban érkeztek Bajmócra, hogy megkezdjék a privigyei kollégium szervezését, a szomszédos Apátfalván fölkeres-

Szelepcsényi György esztergomi érsek. Adrian Bloem rajza, Johann Freidrich Leonart metszete (OSzK, App M 156).

ték Szelepcsényi György (1604/05–1685) esztergomi érseket, hogy működésükhöz engedélyt kapjanak tőle. Az érsek, aki 1627 és 1634 között volt a Collegium Germanicum-Hungaricum növendéke,⁴ az őt meglátogató piaristáknak, rendalapítójukról, Kalazanci Szent Józsefről is beszélt:

„jól ismertem, és sokszor Rómában láttam, nagyon épülvén szívemben öböne, mikor maga számos kised tanítványit vagy a piacig vezette, vagy pedig kísérte, mert néha a magas ősz és öreg ember öszvetett kezekkel és olvasót tartván a kezébe előttök ment a kisedeknek, néha pedig utánok. Hallottam miképpen hazabocsájtván integette a

1.1 Kápolnai csengő

Ismeretlen mester, 19. század (harang),
Berkes Kálmán és fia, Budapest, 1918 (tartó)

Sárgaréz, vas, öntött, kovácsolt, festett; m.: 47 cm,
sz.: 23 cm; a harang szájának átmérője 15 cm, m.: 13,5 cm
Budapest, Piarista kápolna

A sekrestyéből a templomba vagy kápolnába nyíló ajtó mellé fölszerelt csengő azt a célt szolgálja, hogy a szentmisére induló pap, vagy még inkább az előtte haladó ministráns ezzel jelezze a mise kezdetét. A budapesti piarista gimnázium 1918. október 19-én fölszentelt új kápolnájába is készült ilyen csengő. A Berkes Kálmán és fia

1.1

mű- és épületlakatos cég (VIII. kerület, Hunyadi utca 4.) 1918. december 23-án kelt számlája szerint „a meglévő csengőhöz egy díszes kovácsolt vas váz” készítéséért a piarista rend 500 koronát fizetett. Eszerint a rugós szerkezettel ellátott kovácsoltvas vázra szerelt kis méretű sárgaréz harang még a régi piarista kápolnából származott, és föltehetően a 19. században készült. Miután a kápolna 1953-ban a gimnáziummal és a rendházzal együtt a Mikszáth Kálmán térre költözött, a csengő továbbra is eredeti célját szolgálta, egészen 2011-ig, az ottani piarista kápolna megszűntetéséig. KA

Irodalom: PMKL, I.1.b, 6.b: Építkezési iratok, A budapesti piarista székház építkezésének számlasorozata, n° 540.

1.2 Piarista címer 19. század

Fa, faragott, aranyozott, festett; 50,5 × 44 cm
Restaurálás: Szabóné Szilágyi Mária, 2017.

Piarista Múzeum (Budapest), Szobor és domborműgyűjtemény, 2012.872.1.

A piarista rend legfontosabb vizuális névjegye a rend címere, amely épületeken, oltárokon, könyveken, pecsétteken, érettségi tablókön és egyéb tárgyakon egyaránt megtalálható. A címert a rendalapító, Kalazanci Szent József alkotta meg nem sokkal azután, hogy 1617-ben a Kegyes Iskolák elváltak a Leonardi Szt. János (1541–1609)

által alapított Isten Anyjáról nevezett (Luccai) Kongregációtól. A Luccai Kongregáció akkori jelvénye a görög „Méter Theou” (‘Isten Anyja’) szavak rövidítése (MP ΘΥ) volt, fölötté koronával, melyből kis arany kereszt nő ki. Ezt Kalazanci Szt. József kiegészítette Mária-monogramjával, az egymásba fonódó M és A betűkkel, e fölé került a korona és a kereszt. A korona arra utal, hogy Szűz Mária a Kegyes Iskolák Királynője. Mindezt a leg-

több ábrázoláson, a jezsuiták IHS monogramot ábrázoló jelvényének mintájára sugarak veszik körül, amelyek a Szűzanyát megillető dicsőséget jelképezik. A jelvény első megjelenése egy 1618. évi fogadalomtételre készült érmén található, de ezen a korona helyett még egy hét törrel átszúrt szív található. 1619-től már végleges formájában használták egyre több helyen: a rendtartományok és rendházak. Színes ábrán a pajzs-

1.2

1.5

1.24.a

1.24.b

1.24.a-b

Kalazanci Szent József első és utolsó áldozása (üvegablak terv)

Nagy Sándor, Gödöllő, 1928.

Papír, grafit, akvarell; 2 db, egyenként 91,5 × 125 cm
Restaurálás: Peller Tamás, 2017.

Piarista Múzeum (Budapest), Grafikai gyűjtemény,
2015.1.1, 2015.1.2.

A mernyei piarista uradalmi kormányzói ház 1923-tól szerzetesi közösségnek is otthont adott. Ezért még abban az évben kápolnát alakítottak ki benne, Kalazanci Szent József tiszteletére, amelyet Hannig István kormányzó 1923. május 26-án benedikált. Felszerelését Szinger Kornél tartományfőnök biztosította a budapesti rendház egyes tárgyainak átengedésével. A kápolna végleges berendezését Nagy Sándor (1868–1950) gödöllői festőművész tervezte, a szecsesziós *Gesamtkunstwerk* szellemében nemcsak a fal-, illetve mennyezetfestést és az oltárokat, hanem az üvegablakokat, térdeplőket, kánontáblakereteket, csillárokat, gyertyatartókat és szőnyeget is. Az 1926-ban általa festett két oltárkép közül az egyik Kalazanci Szent Józsefet ábrázolta tanítványai körében, amint megjelenik nekik a Szűzanya, a másik pedig Árpádházi Szent Erzsébet rózsajelenetét örökítette meg. A falak és a mennyezet festési munkáját Beszédes László fővárosi templomfestő végezte. A cseresznyefa intarziával ellátott, diófa oltárok kivitelezését Schlegel Lajos aszalói asztalosmesterre bízták. Az ugyancsak cse-

resznyefa berakással, fekete diófából készült térdeplők, illetve a kánontáblakeretek Molnár Imre kaposvári asztalosmester munkái voltak. A csillárokat és gyertyatartókat Vandrák László budapesti rézműves készítette. Az oltárok előtti szőnyegek a gödöllői szőnyegszövőtelepről érkeztek. Végül Nagy Sándor kartonjai nyomán készült el Majoros Károly budapesti műintézetében az első- és utolsó áldozás jelenetét ábrázoló két üvegablak is. A berendezés 1928 novemberére készült el (HDMerny, p. 11).

A két üvegablak egy Kalazanci Szent József ikonográfiájában ritkán ábrázolt témát, első- és utolsó áldozásának jelenetét dolgozza fel. Az elsőáldozás képén a hosszú, szőkésbarna hajjal, reneszánsz ruhában ábrázolt ifjú Kalazancius térdeplőn térdel, kezeit pedig a szentostya felé nyújtja. A vele szemben álló idősebb pap bal kezében ciboriumot tart, jobb kezével pedig az elsőáldozó tenyerébe készül helyezni Krisztus testét. Kalazancius mögött három angyal térdel, előttük egy-egy gyertya látható. Az áldozató pap mögött, az oltár mellett valószínűleg szintén két angyal alakja jelenik meg. A háttérben keskeny oszlopokon nyugvó, csúcsíves árkádsor látható.

Kalazanci Szent József utolsó áldozásának leghíresebb ábrázolása Francisco Goya (maga is piarista tanítvány) festménye 1819-ből (Madrid, Szent Antal templom). Nagy Sándor kartonján az angyal által átkarolt idős rendalapító reverendát, azon pedig palliumot visel, a padlón térdel, kezeit imádásosan összeteszi, nyitott szájával utolsó áldozására készül. A vele szemben álló, eny-

hén fölé hajló, fiatal, tonzúras pap reverendája fölött karinget, kazulát és stólat visel. Jobb kezével Kalazancius szájához nyújtja a szentostyát. A rendalapító mögött, eltakart arccal a halál angyala ül, kezében homokórát tart. A háttérben pilaszterek között csúcsíves üvegablakok láthatók.

1935-ben Nagy Sándor még egy harmadik üvegablakot tervezett a mernyei kápolna számára (kat. 1.15), amely a Sarlós Boldogasszonyt ábrázolta, és amelyet szintén Majoros Károly műintézete gyártott le (HDMerny, p. 20). Az új megrendeléshez kötődően 1935 februárjában a budapesti piarista rendháznak sikerült Majoros

Károlytól megszereznie Nagy Sándor két korábbi kartonját, amelyeket a művész javaslatára bekereteztek (HDBp II, p. 348). E kartonok alapján készítette el Okrutzky Erzsébet ötvös- és zománcművész 1940-ben a veszprémi piarista templom cibóriumának zománcképeit (kat. 1.18).

A mernyei kápolna különleges műegyüttesének legnagyobb része az 1950-es államosítást követően elpusztult, csak a kecskeméti piarista rendházba szállított két oltárkép (PMú, 2011.520.1.P; 2011.543.1.P), és az elsőáldozást ábrázoló üvegablak középső része (kat. 1.14) maradt fenn.

BoP

1.25

1.25 Kalazanci Szent József első áldozása (üvegablak töredéke)

Nagy Sándor (tervező), Majoros Károly
(kivitelező), Budapest, 1928

Ólmozott, festett üveg, ólomkeret; h.: 72 × 46,5 cm

Restaurálás: Gál Üveg Bt., 2017

Ifjú Bozsó János gyűjteménye (Kecskemét)

Az üvegablak eredetileg a piarista rend mernyei kormányzói házában a kápolnájába készült 1928-ban (kat. 1.24). A rendházat 1950 nyarán államosították, a kápolnát pedig felszámolták, de a rend engedélyt kapott, hogy a berendezés egy részét Kecskemétre szállítsa. Az üvegablakok nem lehettek az elszállítható tárgyak között, így az épület átalakítása során tönkrementek. Csupán a Kalazanci Szent József első áldozását ábrá-

zoló ablak töredéke (középső része) maradt meg, amely az 1970-es években szintén Kecskemétre, Bozsó János (1922–1998) festőművész gyűjteményébe került.

BoP-KA

Irodalom: BÖSZÖRMÉNYI 2007, 66-67.

1.26 Mernyei Sárlos Boldogasszony (üvegablak terv)

Nagy Sándor, Gödöllő, 1935

Papír, grafit, akvarell (?), 91,5 × 125 cm

Angyalok által tartott szalag felirata: „SARLÓS
BOLDOGASSZONY”

Restaurálás: Peller Tamás, 2017

Piarista Múzeum (Budapest), Grafikai gyűjtemény,
2015.001.3.

A mernyei piarista rendház kápolnájának berendezése Nagy Sándor gödöllői művész tervei alapján már 1928-ban elkészült, 1935-ben azonban teljessé tételéhez a már meglévő két üvegablak (kat. 1.24) mellé egy harmadikat is rendeltek a művésztől. Az új üvegablak a festő kartonja után Majoros Károly budapesti műintézetében készült, és 1935 novemberében került beépítésre.

Az elkészült alkotást a mernyei rendház krónikája így írja le: „Az ablak aranykalászos búzatáblán keresztül haladó és

1.26

Erzsébethez Visitációra siető Sarlós Boldogasszonyt ábrázolja. A háttérben a kormányzói ház, a mögötte elterülő mernyei határral. A mesteri munkán forró, búzaérelő júliusi napsütésnek *plain air*-je ömlik el. Az ablak összköltségei kerek számban 1300 pengőt tettek ki. Ezzel az ablakkal kápolnánk teljes lett.” (HDMerny, p. 20). A leírás nem említi a kartonon megjelenő mellékalakokat. A búzakévért tartó Szűz Mária mellett két gyermekarcú angyal áll, kezükben a „SARLÓS BOLDOGASSZONY” feliratú szalagot tartva. A búzamezőn balra egy kaszálni induló férfi és kévét gyűjtő nő alakja látható. A kép jobb oldalsó részén pedig Hannig István (1873–

1939) piarista, mernyei jószágkormányzó (1918–1934) tűnik fel, amint levett a kappal az Úrangyalát imádkozva egy búzamező közepén. Mellette maga a művész, Nagy Sándor térdel.

Az üveglak kartonját a gödöllői mester 1936 elején Tomek Vince budapesti házfőnöknek ajándékozta (HDBp II, p. 355). A karton egyik vázlatát (amelyről a jobb oldali rész hiányzik) a rajta lévő dedikáció szerint („A 60 éves Sanyinak a 80 éves druszája szeretettel”) 1949-ben ugyancsak ajándékba adta Sík Sándor provinciálisnak (PMú 2011.272.1.P).

BoP

1.27

1.27

Sebes Ferenc emlékehely

Okrutzky Erzsébet, 1942, Budapest

Aranyozott ezüst, elefántcsont, rekesz- és sodronyzománc, M.: 23 cm, talpátmérő: 17,5 cm

Alulról a kehely talpába vésve: „SEBES FERENC EMLÉKÉRE; Okrutzky Erzsébet ötvösművész Budapest”; az alátétlemezen vésett felirat: „Sebes Ferenc emlékére az 1942.-i jubileumi évben a Kalazancius-alap”; Mesterjegy: „OE”; Hitelesítőjegy: Diana-fej.

Piarista Múzeum (Budapest), Ötvösgyűjtemény, 2012.88.1.

Sebes Ferenc (1883–1941) piarista szerzetes, 1928 és 1940 között tartományfőnök, majd a budapesti rendház rektora volt. Emléke a tartományfőnökség a piarista rend magyarországi, podolini megtelepedésének 300. évfordulójának jubileumi évében,